

Türk Dünyasında Devlet Dili Politikası (Azerbaycan Türkçesi Örneği)

Kâmil Veli NERİMANOĞLU*

Özet

Çalışmamızda, Türkiye ve Azerbaycan Cumhuriyetlerinin ilk dönemlerinden itibaren gerçekleşmiş olan dil reformlarının, Türk modernleşme sürecinde ve Türk ulusal kimliğinin kuruluş sürecinde oynamış olduğu rolü analiz edilmektedir. Genel olarak Azerbaycan örneğinde modernleşme, ulusçuluk, ulus-devlet, dil gibi olgular ele alınarak açıklanmış, bununla birlikte Resulzade'den Elçibey'e kadar uzanan geniş bir zaman dilimine değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dil, devlet, Türk Dünyası

Abstract

In our study is to analyze the role of the Turkish Language Reform, which took place in the early years of the Republic, during the period of Turkish modernization and the emergence of the Turkish national identity. Such phenomena as modernization in the Azerbaijan, nationalism, nation state, language were discussed and described, however Resulzade from a time period to what Elcibey has been mentioned.

Keywords: Language, State, Turkish World.

”Dil her bir milletin en temel simgesidir: millet her şeyini, hatta toprağını kaybedebilir. Bununla birlikte yine de yaşayabilir. Fakat millet dilini kaybederse, ondan geriye hiçbir şey kalmaz.”

Firidun Bey Köçerli

Türk dünyasında devlet dili politikası sosyal -politik, dilbilimsel- filolojik bakış açılarını birleştiren önemli bir araştırma konusudur. Biz bu büyük konuya Azerbaycan'da dil politikası ile başlamak istiyoruz. Azerbaycan'da dil politikası devlet tarihinin önemli bir unsurudur. Kuşkusuz Azerbaycan devlet tarihi geniş bir konudur ve bu konunun ana unsurlarından birisi devletin dil politikasıdır. Azerbaycan'ın tarihi, coğrafyası Azerbaycan devleti anlayışı ile her zaman paralel olmuştur. Çünkü Azerbaycan devlet tarihi Türk devlet tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır.

* (Prof. Dr.) İstanbul Aydın Üniversitesi, kamilveli@aydin.edu.tr

Milli tarihimizde İskit Türk Devleti, Hun Devletleri, Göktürk Devleti, Hazar Devleti, Uygur Devleti, Karahanlılar Devleti, Selçuklular Devleti, Osmanlı Devleti, Safeviler Devleti Azerbaycan Türklerinin de selef devletleridir.

Milli devletlerin yapısı, felsefesi, ekonomik temeli bir bütündür. Şöyle ki, Türk devletlerinin kuruluş felsefesi Türk medeniyetidir (edebiyat, resim sanatı, mimari, halı sanatı vs.)

Türk devletlerinin ikili karşılaştırma (*binar oppozisiya*) prensibine dayanan yapısı ve hiyerarşisi, Türklerin çalışma, vergi, gümrük ilkelerine dayanan ekonomisi, ordu sistemi, yürütme, yasama ve yargı işlevleri Türk devlet anlayışını ortak sistemde birleştirmektedir.

Türk olmayan (veya Türk olduğu henüz kanıtlanmamış) devletlerin, ayrıca komşu devletlerin (Fars, Gürcü, Rus vs.), aynı zamanda işgalci devletlerin (Sasani, Moğol) Azerbaycan devlet geleneklerine etkisini, zorunlu tarihsel faktörleri dikkate almadan Azerbaycan Türk devlet tipini araştırmak, aydınlığa kavuşturmak imkânsızdır.

Dil faktörü tarih boyunca resmi dilin etnik temele dayanmasını zorunlu kılmamıştır. Şöyle ki İskit, Hun, Göktürk, Hazar, Uygur, Karahanlı devletlerinin resmi dili etnik dil ile özdeşleşmiştir. Gaznelilerin ve Selçukluların resmi dili ise Türkçe olmamıştır. Farsçanın resmi dil olduğu bu Türk devletlerinin cihan devleti olmaları bile durumu değiştirmemiştir. Tarihi-sosyolojik nedenleri göz önünde bulundurmadan devlet yaşamının hiçbir faktörünü yorumlamak mümkün değildir.

Dünya tarih literatürüne yanlış olarak İran-Fars Devleti olarak geçen Safeviler Devleti, İran'ı ve bugünkü Kuzey Azerbaycan'ı kapsayan bir Türk devleti olmuştur. Bu devletin resmi dili Türkçedir. Diplomatik yazışmaları, resmi yazıları Türkçe olan Safeviler Devleti'nin hükümdarı Şah İsmail Hatai, döneminin Türkçe yazan kudretli bir şairi, söz ustasıdır. Onun Türkçe yazdığı şiirler, yüz binlerce sûfi dervişi coşturmuştur. Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinden gelen Türk devlet dili geleneği, bunun yanı sıra Moğol istilasından sonra güçlenen Türklük ve Türk dili faktörü, Safevi Türk Devleti için zemin oluşturmuştur. Safevilerden sonra

Azerbaycan'ın bölünmesi, parçalanması devlet dilini de aynı duruma düşürmüştür. Afşarlar ve Kaçarlar hâkimiyeti, Azerbaycan'ın güneyinde Türk dilinin devlet dili olarak varlığını sürdürmesinin son safhalarıdır.

1813 ve 1828 yıllarında imzalanan Gülistan ve Türkmençay Barış Antlaşmaları ile Azerbaycan Güney ve Kuzey Azerbaycan olarak ikiye bölündü. Azerbaycan'ın güneyi Fars sömürgesi, kuzeyi ise Rusya'nın sömürgesi ve yarı sömürgesi şeklinde varlığını sürdürdü. Rus ve Fars istilacılar tarafından bölünen, zulme ve ayrılığa mahkûm edilen Azerbaycan Türklerinin dil sorunu ayrı bir konudur. Yalnız bir hususa dikkat çekmekle yetiniyoruz ki bu trajik parçalanma olayı güneyde edebi dilin zayıflamasına neden oldu. Devlet dili olmayan Azerbaycan Türkçesi 35 milyon Türkün ana dilidir. Bu durum 21. yüzyılda da devam etmektedir. Azerbaycan'ın güneyi zengin kelime hazinesi, deyim serveti ve potansiyel imkânları ile dikkati çekmektedir. Azerbaycan'ın kuzeyindeki yarı sömürü ortamı ise dilde nispi bağımsızlığı sağlamıştır. Azerbaycan Türkçesi; medreselerde Farsça “Bostan” ve “Gülistan” eserlerinin okutulmasına, Rusların asimilasyon politikasına, Rusça okullara, misyoner faaliyetlerinin olmasına rağmen, edebi dilin olgunlaşma ve standartlaşma sürecinde Rusça'nın yanı sıra gayri resmi devlet dili olma özelliğini korumuştur. Rus istilası döneminin en önemli özelliği Rusya'da demokratik düşüncenin meydana gelmesi ve yayılmasının, İ. Gaspıralı'nın “*usûl-i cedit*” metodunun, M. F. Ahundov, H. Zerdabi, Mirze Celil, Sabir, Üzeyir Bey, Ali Bey Hüseyinzâde, A. Ağaoğlu vs. edebi-siyasi ekollerinin dil üzerine etkisi ile ilgilidir. 20. yüzyılın başlarında dil konusuna yaklaşım, politik yaklaşım ve sistemle örtüşmektedir. İlk milli dram, tiyatro, opera, basın-yayın vs. Azerbaycan'da aydınlanmanın kendisini kanıtlamasıydı. Bu sürecin başında milli dil olgusu gelerek Azerbaycan'ın mefkûre temelini oluşturmuştur.

Türkçe (Azerbaycan Türkçesi) 1918-1920 yıllarında Doğu'da ilk demokratik cumhuriyet olan Azerbaycan Halk Demokratik Cumhuriyeti döneminde devletin resmi dili olmuştur. Devlet dilinin kendi işlevini sınırlı şekilde hayata geçirmesi ve bununla ilgili bütün çelişkiler, 1920-1991 yıllardaki SSCB döneminde yarı sömürge ortamındaki Azerbaycan Türkçesinin sınırlı faaliyeti ile ilgilidir.

1936 yılına kadar Azerbaycan Türkçesi diye adlandırılan bu dil, Stalin'in emriyle Azerbaycan dili olarak değiştirildi. Latin alfabesi Kiril-Rus alfabesiyle değiştirildi. Azerbaycan'da Sovyet döneminde devlet dili politikası ayrıca bir araştırma konusudur ve bu konuya ileride değineceğiz. Nihayet, bağımsızlık dönemindeki (1991-2001) Azerbaycan'ın devlet dili politikası, milli kimlik, devlet kimliği ile ilgili olan önemli problemleri kapsamaktadır.

Detayları ve tam tarihi zenginliği ile olmasa da bu üç dönemin ana hatları üzerinde duralım.

Bağımsız ve demokratik devlet ilkeleriyle yönetilen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemi, kısa süreli olsa da tüm Doğu ve Asya ülkeleri için bir örnek oluşturmuştur. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti en zor dönemlerine ayak bastığı ilk günlerde devlet dili hakkında karar çıkartmıştır. 27 Haziran 1918'de çıkarılmış hükümet kararıyla “Devlet dili Türkçe kabul edilerek ileride bütün mahkeme, içişlerinde ve sair resmi görevi başında bulunanlar bu lisanı bilenler olana kadar hükümet kurumlarında Rusça kullanılmasına da müsaade edilmiştir.” (Demirçizade, 1979: 93) Karar, Azerbaycan Türklerinin tarihi hakkını iade ederek Türk dilini resmi dil olarak belirlemiştir. Bu kararla ülkenin resmi organlarında, devlet idare ve kurumlarında, idari işlerde, yabancı devletlerle diplomatik yazışmalarda ve Milli Şûra adı verilen parlamentoda Türk diline resmi statü kazandırmış oldu. Bir karşılaştırma örneği olarak belirtelim ki Türkiye'de 1921 tarihli “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”nda resmi dil konusunda madde bulunmamaktadır. 1924 Anayasasına 10 Kanunievvel 1937 tarih ve 3115 sayılı Kanunla yapılan değişiklikle Türkiye devletinin cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçı olduğu, resmi dilin ise Türkçe olduğu hükme bağlanmıştır. 1945, 1961 Anayasalarında da Türkçenin resmi dil olduğu ifade edilmiştir. Bu hüküm 1982 Anayasasında da değişmez temel hükümler arasında yer almaktadır.

Bu karşılaştırmadan amacımız Azerbaycan'ın devlet tarihinin önemini ve kendine özgü nitelik taşıdığını vurgulamaktır. “Rus dilinin kullanılmasına izin verilmesi” ise geçici bir madde olup personel hazırlığı, eğitim ve yönetim işlerinin düzene konulması için gereken zamanın kazanılmasıyla ilgili olmuştur. “Milli Bayrak Hakkında” 9 Kasım 1918 tarihli karar da

milli devletin dil unsuru üzerine yoğunlaşan ilgisini ifade etmektedir. Devlet diline ilişkin bu ilk resmi belge büyük tarihi önem taşımıştır.

Öncelikle şunu belirtelim ki devletin resmi dili millî edebi dilin tarihinde özel konuma sahiptir. Bu nitelik sadece gramer zenginliği ile değil ayrıca yönetsel ve işlevsel açıdan da ayrı bir önem arz etmektedir. Yirmi üç aylık kısa bir zaman içinde dil konusundaki belgeler, oturum tutanakları ve konuşma metinleri Azerbaycan Devleti'nin resmi dilinin faaliyet alanı ve işlevi konusunda daha ayrıntılı bilgi sunmaktadır.

Parlamentonun 21 Ağustos 1919 tarihli oturumunda Bakü Üniversitesinin açılmasıyla ilgili olarak dil konusu gündeme getirilmiştir. Müslüman Türk aydınlar Rusça üniversite açılmasına itirazlarını bildirmiş, millileşmiş orta okulların ana dilinde eğitim vermeleri için üniversitede Türkçe eğitimin gerekliliğini savunmuşlardır.(*Azerbaycan Gençleri*).

1919 yılında Azerbaycan'da 23 devlet ortaokulu vardı. Bu okullarda 9.611 öğrenci eğitim alıyordu ve bunlardan 3.115'i Azerbaycan Türküydü. Türkçe öğretmene ihtiyaç olduğu için Türkiye'den yaklaşık 50 öğretmen davet edilmişti. 100'den fazla öğrenci ise eğitim almak için Avrupa'nın değişik ülkelerine gönderilmiştir. Mirze Bala Mehmedzâde bu dönemle ilgili şöyle yazıyordu: “*Eğitime gelince, okulları bir an önce Türkleştirmek için tesis edilen tertip ve tercüme cemiyeti tarafından ilk ve orta okullar için ders kitapları hazırlanmış ve yayımlanmış, mevcut ortaokulların bir kısmı millileştirilmiştir.*”(Memmedzade, 1989:17) Üniversitede ana dilinde eğitim için Abdulla Bey Efendizâde, Yusuf Ahmedov, Muhtar Efendizâde... büyük mücadele vermişlerdir. M. E. Resulzâde, ayrıca sosyalist gruptan Samet Ağa Ağamaloğlu, Ali Haydar Karayev milli üniversiteyi önemli saymış, ilk dönemde diğer dillerin de kullanılmasını normal karşılamışlar. F. Hoylu yalnız okullarda değil yargı organlarında da devlet dilinin uygulanması için ciddi faaliyette bulunmuştur.

Parlamentonun açılışı sırasında M. E. Resulzâde'nin yaptığı konuşma, devletin resmi dilinin ilk belgesi olarak bilimselliği, zengin içeriği ve isabetliliği ile dikkat çekmiştir. F. Hoylu'nun, K. Karabeyli'nin, N. Yusufbeyli'nin parlamento konuşmaları kendilerine özgü üslubu ile dikkat çekmektedir. Parlamento dilinin Türkiye Türkçesine yakınlığı

resmi dilde bütünleşmeye doğru atılan adımlardı. Ortak Türk edebi dilinin şekillenmesi için resmi dillerin (Avrupa dil bilimciliğinde buna “standart dil” de deniliyor) bir birine yaklaşması ve ortak terimlerin kullanılması doğaldır. Maalesef, bu bütünleşme süreci Rus Sovyet işgalinden sonra sona ermiştir. Söz konusu süreç edebi üslupta 10-15 yıl yaşasa da zamanla Pantürkizm damgası vurularak durdurulmuştur.

Devletin resmi dilinin tam olarak oluşturulması için iki yıl çok uzun bir süre değildir. Fakat bu süreç, Azerbaycan Devleti’nin resmi dil tarihinin en önemli ve ölmez sayfalarındandır.

Rus-Sovyet işgali Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’ne son verdi. Azerbaycan bu iki yıllık bağımsızlığı sayesinde yarı bağımsız, yarı sömürge bir ortamda kendi dilini de yaşatabildi. Güney Azerbaycan’dan farklı olarak büyük oranda aydınlanma süreci yaşamış Kuzey Azerbaycan’da Mirze Feteli’nin değişik üsluplu çağdaş dil ekolü, S. A. Şirvani, K. Zakir, H. Zerdabi, Mirze Celil, Sabir, Ü. Hacıbeyli, E. Hakverdiyev, A. Hüseyinzâde, F. Köçerli, A. Ağaoğlu, M. E. Resulzâde’nin çalışmalarıyla, ana dilde edebi, bilimsel, politik ve gazetecilik ekolü, önüne geçilmez bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Rus-Sovyet dönemindeki Azerbaycan Devleti’nin resmi dili bu gelenek bağlamında ve iki yıllık Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devlet deneyimi dikkate alınmadan araştırılmaz.

Sovyet rejiminin Azerbaycan Türkçesine verdiği zararlar, getirdiği belalar konusunda çok şey söylemek mümkündür. Ancak Azerbaycan’ın güneyindeki Fars rejiminden farklı olarak devlet düzeyinde resmi dil olarak kullanılması ve ana dilde eğitimin 70 yılda Azerbaycan Türkçesine çok büyük faydalar verdiğini inkâr etmek de insafsızlık olurdu. Asimilasyon, etnik temizleme ve soykırım kararları, açık ve gizli Ruslaştırma politikası, Sovyet halkı ve Sovyet dili teorisi, “mankurtlaştırma” programları ana dilin temellerini sarsamadı. Dilimizin, alfabemizin zaman zaman değiştirilmesi politikası gerçek bir kültür trajedisi olduysa da, edebi dilin faaliyetini, edebi üslubun gelişimini, bilimsel ve gazetecilik üslubunu, ayrıca resmi yazı üslubunu ortadan kaldıramadı.

Günümüzde, o döneme ilişkin gizli kararlar, talimat ve müzakereler, kısacası sosyo-politik metinler ortaya çıkarılmaktadır. Sovyetler Birliği-

Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin, KGB'nin şimdi ortaya çıkarılan gizli dosyaları birçok karanlık konuya açıklık getirmektedir. Bu açıdan V. M. Alpatov'un "150 Dil ve Politika, 1917-2000" isimli kitabı eski Sovyetler Birliği ve Sovyet sonrası alanında sosyo-lengüistik sorunları konu almıştır. Kitabın "Benzerlik ve Karşılıklı Anlaşma Zorunluluğu", "İlk Durum", "Yeni Lengüistik Politika", "Polivanov, Yakovlev vb.", "Hangi Yazı Sistemini Seçmeli", "Politika ve Yaşam", "Politikada Dönüş", "İstikrar Yılları", "Çift Dillilik Faydalı mı, Zararlı mı?", "SSCB'den Rusya'ya Doğru", "Çift Dillilikten Tek Dilliliğe mi?" isimli bölümlerinde yayımlanmış ve yayımlanmamış kaynaklara dayanarak dil oluşumu sürecinin kendine özgü olduğu geçerli olgularla açıklanmıştır.¹

SSCB'nin ilk on yılı tetkik, öğrenme sonraki on yılları ise milli devlet dillerine çifte standardın uygulanması, görünürde himaye, destek, gerçekte ise asimilasyon Azerbaycan'ın devlet dilinin de kaderi oldu. Alfabe, imla, yazı dili, üsluplar, gramer, sözlük, ders kitapları, tercüme vs. meseleleri kapsayan resmi dili; bu döneme özgü tarihi noktalara temas etmekle genel bir şekilde nitelendirebiliriz. Bu noktalardan biri de o dönemde tüm dünyanın politik ve bilimsel dikkat merkezinde bulunan ve Bakü'de gerçekleşen I. Türkoloji Kurultayıdır. Kurultaya değinmeden önce alfabeye ilgili tarihe kısaca bir göz atalım.

Bakü Türkoloji Kurultayı²

XIX. yy. Azerbaycan aydınları Arap alfabesine karşı Latin alfabesi uğruna büyük mücadele vermişler. M. F. Ahundzâde'nin oluşturduğu bu ekole Ö. F. Numanzade, İ. Gaspıralı, E. Hakverdiyev, H. Zerdabi, C. Memmedkuluzâde, H. Melikaslanov, N. Nerimanov, S. Ağamalıoğlu vs. dahildi. Aslında XIX. yy.'dan itibaren Latin alfabesine yaklaşım siyasi

bir boyut kazanmıştı. İslamın, Kur'an-ı Kerim'in alfabesi, din ve bilim dilinin sembolü olarak Türk dünyasında bin yıldan fazla bir dönemde uygarlığı, devlet geleneğini ifade eden, bir nevi simgeleşen Arap alfabesini

¹ Taynı nasionalnoy politiki SK RKP (Stenografıçeskiye ot çetı sekretnoço IV soveşaniya SK RKP (RKP-nin Merkez Komitesininin milli politikasının sırları) 1923, Moskova, 1992 (Rusca) Nesib Nesibli "Azerbaycan Milli Kimlik sorunu", Avrasya Dosyası, c 7, sayı 1, Ankara. 2001

² Bkz. 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı, Tutanaklar. Çevirenler: Kamil Veli Nerimanoğlu, Mustafa Öner, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara 2008, s. 486.

değiştirmemek de mümkündü. Nitekim Japon, Çin alfabesinin değişmemesi bu halkların uygarlık dışında kalması anlamına gelmez. O yıllarda Arap

alfabesinin değiştirilmemesi belki de daha iyi bir adım olurdu. Dünyada herhangi bir dilin ses sistemini ideal şekilde ifade edebilen bir alfabe yoktur. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda alfabenin birleştiricilik olgusu tarihi zaman sınırının genişliği, kültür mirasının niteliği ve niceliği çok büyük bir önem taşıyor. Fakat zamanla savaşılamaz. Türkiye’de Tanzimat, daha sonra Jön Türkler akımı ve Batılılaşma eğilimi Azerbaycan’ın yanı sıra Türkistan’da, İdil boyunda, Kırım’da Batı’ya yönelik aydınlanma ve demokratikleşme hareketi Latin alfabesi politikasının kabul edilmesini zorunlu kılıyordu.

Tüm bunlar konunun teorik boyutuymdu. Tarih suçlanabilir fakat geri döndürülemez. Daha 1918 yılında Azerbaycan aydınları Latin alfabesine geçmek için teşebbüste bulunmuşlardı. 1919 yılında Abdullah Bey Efendizâde’nin “Son Türk Alfabesi” isimli bir projesi kitapçık şeklinde yayımlanmıştır. (Abdullayev, 1992:46-47) 1919 yılında ise H. Melikaslanov’un yönetimi altında özel bir komisyon oluşturulmuştur.

Sovyet yönetiminin ilk yıllarından itibaren (1921 yılından başlayarak) alfabeyle ilgili müzakereler başladı. Reformcular Latin alfabesini, muhafazakarlar ise Arap alfabesini savunuyorlardı. Rusya eğilimli komünist aydınlardan N. Nerimanov da Latin alfabesinden yanaydı.

21 Temmuz 1922 yılında Latin Alfabesi Komisyonu oluşturuldu. Bu komisyona S. Ağamalıoğlu, H. Melikaslanov, A. Tagızâde, E. Pepinov ve E. Ağazâde dahildi. 1922 yılında Yeni Alfabe Komitesi kuruldu. 1924 yılında 4 kişiden oluşan bir grup yeni alfabeyle ilgili faaliyete başladı. (S. Ağamalıoğlu, C. Memmedkuluzâde, V. Hulufu, Halid Said.)³

Bütün bu sosyo-politik, bilimsel kültürel gelişmeler Bakü’de Türkologların bir araya gelmesini ve geniş müzakereler yapılmasını zorunlu hale getirdi. Bu zorunluluk Moskova’nın amaçları için özel önem taşıyordu.

26 Şubat 1926 tarihinde Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti’nin başkenti Bakü şehrinde I. Türkoloji Kurultayı başladı. İnsanlardaki ümit, bilim

³ Bkz. Halit Seid, Yeni Elifba Yollarında EskiXatire ve Duygularım, Bakü; 1929.

adamlarındaki coşkulu bir heves, siyasilerdeki stratejik plan ve programlar bu kurultayı Shakespeare'in trajedisi görünümüne getiriyordu. Bu kanlı

tiyatro sahnesinin trajedi kahramanları teker teker sahneye çıkıyordu. Türkolog bilim adamları 20. yy.'ın ilk büyük bilimsel itiraflarını yapıyor, gelecek araştırmalarıyla ilgili görevlerini ilan ediyor, fikirlerin çatışması bilim ufuklarına yeni bir ışık saçıyordu. Dosyalar kayıtlarla dolup taşıyordu.

Türkoloji Kurultayı'nda Türk dillerinin yedi büyük problemi müzakere edilmiştir. Bunlar: Alfabe meselesi, İmla problemi, Terim meselesi, Öğretim ve metot meselesi, Akraba ve komşu dillerin karşılıklı ilişkisi ve etkileşimi problemleri, Türk lehçelerinin yazı dili problemleri, ayrıca ortak yazı dili meselesi ve Türk yazı dillerinin tarihi problemleridir.

Latin yazısına dayanan yeni Türk yazı dillerinin tahlili ve başka dil aileleriyle karşılaştırılmalı şekilde öğrenilmesi ve ana dili eğitimi metotlarıyla ilgili bildirgeler, V. V. Bartold'un "Türk Halkları Tarihinin Çağdaş Durumu ve Öğrenilmesinin Yakın Vazifeleri" isimli konuşmasına dayanan bildiriler, aynı zamanda yer adlarının yazılışı hakkında Türkçede bilimsel terminoloji sistemi hakkında bildirgeler kabul edildi. Etnografi komisyonunun ve organizasyon komisyonunun oluşturulması da önemli adımlar olarak kayda değerdir. Büyük Özbek Türk şairi Ali Şir Nevai'nin beş yüz yıllık jübilesini yapmak için on kişilik bir komisyon oluşturuldu. 4 Mart 1926'da birinci toplantıdan sonra kurultay delegeleri tam heyetle Nevai'nin beş yüz yıllık jübilesine ayrılmış muhteşem kutlamaya katıldı.

Bazılarının Rus Sovyet İmparatorluğu'na hizmet için, kimilerinin misyoner faaliyet için yanı sıra Türkolog, tarihçi, filolog, etnograf bilim adamlarının profesyonel açıdan derin, ilginç bildirileri kayda değerdir. Milli Türkolog ve uzmanların kararlı arayışları, geleceğe dönük program nitelikli düşünce ve fikirleri dikkat çekicidir.

Her bir Türk için büyük önem taşıyan bu kurultay Sovyet politik çevreleri için de çok kayda değer oldu.

Büyük önder Atatürk'ün kurultaya önem verdiği ve dikkatle takip ettiği bilinmektedir.

Büyük kurbanlar ve imparatorluk provokasyonları 1926 tarihli I. Bakü Türkoloji Kurultayı'nın büyük sosyo-politik, kültürel, tarihi önemini azaltmadı. Aksine, bu kurultaya özel bir önem ve değer kattı.

Sadece ismi geçen ülkelerde değil, tüm Doğu dünyasında da çok ciddi bir öneme sahip olması nedeniyle kısa bir sürede kurultayın yankıları bütün dünyaya yayıldı. Zaman geçtikçe bu yankı da büyüyüp artmaya başladı. Ortak alfabe, ortak yazı dili ve terminoloji problemlerinin geniş bir yelpazede ele alınması ve çözüm yolları sadece Türkoloji'nin değil, genellikle Doğu'yla ilgili bilimlerin ve Doğu politikasının temel taşlarından biri oldu.

Kurultayın yeni Türk alfabesiyle ilgili kararı şöyledir:

1. Kurultay, yeni Türk (Latin) alfabesinin Arap alfabesi ve değişiklikler yapılmış Arap alfabesine oranla teknik üstünlüğünü ve sahip olduğu büyük kültürel ve tarihi önemi belirterek yeni Türk alfabesinin uygulanmasında, onun ayrı ayrı Türk-Tatar cumhuriyet ve vilayetlerinde uygulanma metodunda her bir cumhuriyet ve her bir halka serbestlik tanımaktadır.
2. Bununla ilgili Kurultay, Azerbaycan'ın, SSCB'nin eyalet ve cumhuriyetlerinin (Yakutistan, Kırgızistan, İnguşetya, Karacay-Çerkez, Kabardin-Balkar, Osetiya ve Çeçenistan) yeni alfabeğe geçmelerini Başkordistan, Türkmenistan, Özbekistan'da ve Adıgey-Çerkez eyaletinde Latin esaslı yeni alfabenin kabulü uğruna geniş harekete başlanması gibi büyük ve pozitif öneme sahip olgu olduğunu vurgular.
3. Kurultay yeni Türk (Latin) alfabesinin uygulanması yönünde yukarıda belirtilen vilayet ve cumhuriyetler tarafından yapılmış olan olumlu faaliyetleri vurgulayarak ve kutlayarak Azerbaycan ve Sovyetler Birliği'nin diğer vilayet ve cumhuriyetlerinin bu deneyimini öğrenmeyi ve bu reformu kendilerince de gerçekleştirmeyi bütün Türk-Tatar ve diğer halklara tavsiye ediyor. (Kommunist gazetesi, 1926)

Devletin uyguladığı dil politikasının araştırılmasının da Komünist Partisi'nin ideoloji, kültür, bilim konularındaki toplantılarının tutanakları, aynı zamanda Yazarlar Birliği'nin kurultaylarının tutanakları kıymetli birer kaynaktır. Maalesef tüm bunlar farklı bir araştırma kapsamına girdiği için birçok konuyu açıklığa kavuşturma imkânına sahip değiliz.

SSCB'nin yeni Anayasasının kabulünden sonra, 1978 yılında müttefik cumhuriyetlerin anayasalarının taslağı halk müzakeresine sunuldu.⁴

Sovyet halkı kavramının bir moda olduğu o dönemde milli dillerin resmi dil olması gerçeği bir tarafa itiliyor, asimilasyon politikasının yeni aşaması için hukûki bir zemin oluşturuluyordu. Fakat ayrı ayrı cumhuriyetlerde, özellikle Gürcistan'da öğrenci hareketi, Azerbaycan'da aydınların itirazları bu ağır planın gerçekleştirilmesine fırsat vermedi.

1980'li yılların ikinci yarısı yeniden yapılanma politikasının doruk noktası ve Sovyetler Birliği'nin parçalanması dönemidir. Yeniden yapılanma totaliter- askeri- rejimin son çaresi olmalıydı. Bu çare çürümüş sistem için yeterli olamadı. Çökmesi tarihi bir zaruret olan Sovyetler Birliği'nin son "kozmetik rötuşları" arasına milli dillerin kullanımının yaygınlaştırılması, devlet düzeyinde dil faaliyetinin genişletilmesi gibi faaliyetler vardır. Bu anlamda Ağustos 1989 yılında "Azerbaycan SSC'de Azerbaycan Dilinin Bir Devlet Dili Olarak Daha Yaygın Kullanılmasının Sağlanması Hakkında" Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin kararı dikkat çekicidir.(Kommunist gazetesi:1989) On fıkradan oluşan bu kararda parti teşkilatları, Sovyet organları ve sivil örgütlerde, kurum ve kuruluşlarda Azerbaycan dilinin bir devlet dili olarak kullanılmasında yetersiz kaldığı söylenmektedir. Kararda, toplumsal yaşamda, ülke içi yazışmalarda hesaplama tekniğinin uygulanmasında görsel propaganda araçlarının, levhaların, ilanların, reklam malzemelerinin hazırlanmasında Azerbaycan dilinin daha yaygın kullanımı ve anayasal statüsünün sağlanması öngörülmekte, ayrıca etnik azınlıkların dillerinin korunması ve geliştirilmesine yönelik çalışmaların artırılması gerektiği vurgulanmaktaydı.

Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi, Halk Eğitimi Bakanlığı, Devlet Yayın Komitesi tarafından Azerbaycan dilinin güncel problemlerine dair bilimsel araştırmalar, yayınlar, enformasyon faaliyetinin güçlendirilmesi, Azerbaycanca-Rusça ve Rusça-Azerbaycanca kısa sözlükler, çeşitli uzmanlık alanlarına ait konuşma kitapçıkları, Azerbaycan ve Rus dillerini serbest öğrenenler için derslikler, çeşitli kılavuzlar, terminoloji sözlükleri vs. gereken yayınların artırılması, 1990-1991 öğretim yılından

⁴ Azerbaycan SSC Anayasasının tüm halk müzakeresine verilmek için anayasa komisyonu tarafından sunulmuş ve Azerbaycan SSC Yüksek Sovyetinin Başkanlık Divanınca beğenilmiş taslağı, Baku, 1978.

başlayarak orta ve yüksek okulların Azerbaycan diline ait gereken derslik ve materyallerin temin edilmesi öngörülmekteydi. Kanunda, kitle iletişim araçlarının Azerbaycan dilinin gelişimi problemlerine geniş yer vermesi, basın, radyo ve televizyonda Azerbaycan diline verilen önemin artırılması, toplumsal-politik ve pedagojik dergilerde, okullarda, okul öncesi çocuk terbiye kurumlarında Azerbaycan ve Rus dillerinde, Azerbaycan ve Rus dillerinin öğrenilmesi alanında en iyi deneyimin yaygın hale getirilmesi, önemli bilimsel-pedagojik problemlerin müzakeresinin organize edilmesi gibi hükümler yer almıştır.

Ömrünü tüketmek üzere olan Sovyetler Birliği içerisinde Azerbaycan'da dil hakkında çıkartılan son parti kararı bir süre sonra başlayan halk hareketinin dalgaları arasında kayboldu.

Nihayet 1991 yılında Sovyetler Birliği dağıldı. Azerbaycan halk hareketi Azerbaycan'a bağımsızlık getirdi. 1992 yılının cumhurbaşkanlığı seçimlerinde milli bağımsızlık hareketi lideri Ebulfez Elçibey Cumhurbaşkanı seçildi. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin devlet sembolleri yeniden ihya edildi. Ebulfez Elçibey'in Cumhurbaşkanı, İsa Kamber'in Meclis Başkanı olduğu bir yıl içerisinde devlet dili politikasında önemli adımlar atıldı:

- Azerbaycan Türkçesinin tarihi adı olan “Türk dili” terimi kullanılmaya başlandı; Latin alfabesine geçildi;
- 100'e yakın yeni ders kitabı Latin alfabesi ile yeniden yayımlandı;
- Rus ve diğer yabancı dilli okulların sayısı doğal olarak azaltıldı, milli okulların sayısı artırıldı;
- Azerbaycan soyadlarının değiştirilmesi hakkında karar kabul edildi;
- İletişim dili olarak Azerbaycan dilinin kullanım alanı genişletildi;
- Uluslararası düzeyde Azerbaycan Türkçesinin tarihi rolü ve işlevi en yüksek düzeye çıkartıldı. Bu faaliyetlerin her biri hakkında ayrıca konuşmak mümkündür. “Azerbaycan Cumhuriyeti Vatandaşlarının Soyadlarının Devlet Diline Uygun Şekle Getirilmesi Hakkında” Milli Meclisin kararı “soyadlarımızı esaretten kurtaran” tarihi bir karardı.

Bu karara göre, Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşları soyadlarının sonuna getirilen “-ov” ve “-yev”ekleri yerine *-l, -zade, -oğlu, -kızı* ekleri

yazdırabilirler, ikinci madde gereğince “... vatandaşların soyadlarındaki ekler resmi belgelerle değiştirilene kadar tüm yasal belgelerde soyadlarının yeni şeklini kullanabilirler.

Çok önemli yasalardan biri de Ebulfez Elçibey döneminde kabul edilmiş 22 Aralık 1992 tarihli “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Resmi Dili Hakkında” kanundur. Kanunun başlangıç kısmında belirtildiği gibi Azerbaycan Cumhuriyeti Türk dilini kullanmayı kendi egemenliği için temel koşullardan sayarak onun uygulanması, korunması ve gelişimiyle ilgileniyor, sınırları dışında yaşayan Azerbaycanlıların ana dilinde eğitim almalarına ve milli manevi gereksinimlerini karşılamalarına yardımcı oluyor.

Kanunun 1. maddesi Azerbaycan Cumhuriyeti’nde resmi dilin Türkçe olduğunu hükme bağlamaktadır. Türkçe, ayrıca ülke içinde resmi dil gibi politik, ekonomik, toplumsal, bilimsel ve kültürel yaşamın tüm alanlarında kullanılmakta olup, ülkede yaşayan tüm etnik unsurların ortak dilidir. Azerbaycan vatandaşları eğitim dilini seçmekte özgürdürler.

Ülkede yaşayan millî azınlıklara devlet organları aracılığıyla okul öncesi eğitim kurumları, orta okullar ve çeşitli eğitim kurumlarında ana dilinde sınıflar ve gruplar oluşturma hakkı tanınmıştır. Eğitimin başka bir dilde yapıldığı eğitim kurumlarında Azerbaycan Cumhuriyeti’nin resmi dili olan Türkçenin zorunlu ders olması sağlanmıştır. Kanun, Azerbaycan’ın yasama, yürütme ve yargı organlarında, kurum ve kuruluşlarda Türkçenin kullanılmasını zorunlu kılmıştır. Kanunun 18. maddesine göre Azerbaycan Cumhuriyeti’nin her bir vatandaşının milli mensubiyetine uygun soyadı seçme hakkı vardır.

1993 yılında Gence ayaklanmasından sonra bir yıllık demokratik iktidarı ele geçiren Haydar Aliyev hükümetinin resmi dil ve ana dili politikasına dair çelişki dolu dönemi başlıyor. Biz bu dönemin olumlu yönlerini inkâr etmiyoruz ve durumu objektif şekilde devlet ve milli çıkarlar açısından yorumlamaya çalışacağız. Cumhurbaşkanı’nın “Azerbaycan Alfabesi ve Azerbaycan Dili Gününün Tesis Edilmesi Hakkında” kararı birkaç yıl gecikmiş olsa da ileriye dönük bir adımdır. (*Azerbaycan Gazetesi*) Rus okullarının sayısının artırılmasını, İngilizcenin eğitim dili ve reklam

dili olarak yaygınlaştırılması gerçeğini ise olumlu bir gelişme olarak değerlendiremeyiz.

Resmi dilin uygulanmasıyla ilgili yüksek düzeyde yapılan yasa ihlallerine, dikkatsizliklere maalesef sık sık rastlanmaktadır. Tüm bunların yanı sıra Cumhurbaşkanının 18 Haziran 2001 tarihli kararnamesinin gerekli ve ileriye dönük bir gelişme olduğunu kaydetmeyi bir görev biliyoruz. Bu tarihi kararı ana hatlarıyla şu şekilde özetleyebiliriz. Kararnamenin giriş kısmında bu kararın kabulünden maksadı açıklanmış, buna göre: Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığının başlıca simgelerinden sayılan Azerbaycan dilinin uygulama ve geliştirilmesine devlet yardımının artırılması, ana dilinin öğrenilmesi, bilimsel araştırmaların genişletilmesi, Azerbaycan dilinin toplumda uygulama alanının genişletilmesi ve bu alanda denetimin güçlendirilmesi olduğu belirtilmektedir. Kararnamenin 1. maddesi Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı yanında Devlet Dil Komisyonu'nun oluşturulmasını öngörmektedir. Kararnamenin en önemli maddesi Ağustos 2001 Latin alfabesinin uygulamasının kesin hükme bağlanmış olmasıdır. Kararname, merkezi yönetim organları, bakanlıklar, bilim kurum ve kuruluşları, mahalli yönetimlerin başkanlarına bu konuda somut görevler yüklemiştir. Söz konusu yetkili organlar Azerbaycan dilinde ders kitapları, sözlük vs. yayını, kullanılan levha, reklam tabelaları, panolar ve diğer araçların Azerbaycan edebi dili kurallarına uygunlaştırılması, Azerbaycan'da gösterilen yabancı filmlerin Azerbaycan diline gereken düzeyde dublajının yapılması sağlama yönünde görevlendirilmişlerdir. Bakanlar Kurulu 1 Ağustos 2001 tarihinden itibaren Azerbaycanca yayınların (gazete, dergi, bülten, kitapları vs.) tümüyle Latin alfabesine geçmesini sağlamakla, ayrıca devletin resmi diline karşı gizli yahut açık propaganda yapma, Azerbaycan dilinin kullanılmasına ve geliştirilmesine karşı gelme, Latin alfabesinin uygulanmasına engel oluşturma eylemlerinden dolayı sorumluluk ve yaptırımları öngören mevzuat taslağını bir ay içinde hazırlayarak Cumhurbaşkanı'na sunmakla görevlendirilmiştir.

Bu kararın birçok eksik yönleri de bulunmaktadır. Biz onların üzerinde durma düşüncesinde değiliz. Ancak bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 35 milyon soydaşının dil problemine yeterli düzeyde ilgi göstermemesi çok ilginçtir. Haydar Aliyev'in verdiği kararnamenin uygulanması

için öngörülen mekânizmanın yetersiz olduğu da kaydedilmelidir. Azerbaycan’da Dil Komitesinin veya Dil Bakanlığının olması dil politikası ile ilgili etkin bir mekânizma oluşturmada faydalı adım olurdu.

Şunu da belirtelim ki Birleşik Azerbaycan’a yönelik ana dili politikasının oluşturulması çağımızın talebidir. E. Elçibey’in bu yönde öne sürdüğü ilkeler ayrı bir bilimsel ve politik önem taşımaktadır.⁵

“Azerbaycan Türklerinin dilinin adı nedir?” sorusu ile ilgili açıklama yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Azerbaycan Türklerinin dilinin nasıl adlandırılacağı sorunu milli kimlik arayışları ve farklı zamanlarda Azerbaycan’da dil politikası birbiriyle sıkı bir şekilde ilişkilidir. Mehmet Emin Resulzâde 1925 yılında şöyle yazıyordu: “Rusya yönetimindeki Müslümanlara ‘Türk’ dedirtmek şimdi kazanılmış bir savaştır.” Kuşkusuz ki bu mücadelenin öncüllüğünü Azerbaycan aydınları yapmıştır.

Kaynaklar

Abdullayev A. (1992), *Azerbaycan Dili Meseleleri*, Bakü.

Azerbaycan Gençleri gazetesi, 18 Mayıs 1989.

Azerbaycan gazetesi, 10 Ağustos 2001.

Demirçizade, E. (1979), *Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi*, I hisse, Bakı; *Azerbaycan Xalq.*

Cümhuriyyeti (edebiyat, dil, medeniyet ser.), B., 1998, s. 122.

Kommunist gazetesi, 10 Mart 1926.

Kommunist gazetesi, 19 Ağustos 1989.

Memmedzade M.B.(1989), *Azerbaycan İstiklali ve “Müsavat”*, Bakı.

⁵ Bkz: E. Elçibey, Bütöv Azerbaycan Yolunda, İstanbul, 1997.